

НОВИЙ РАКУРС ДОСЛІДЖЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКОГО ПІСЕННОГО ФОЛЬКЛОРУ

Наталя ШУМАДА

У слов'янській фольклористиці здавна склалася традиція на перше місце ставити вивчення епічних жанрів, і це закономірно, адже епос, за влучним формулюванням Г. Нудьги, це "обличчя нації, історичний вираз її зрілості, стійкості та єдності... відчуття відповідальності за долю кожної одиниці і всього народу як цілості за своє майбутнє"¹. Один з фундаторів української фольклористики М. Максимович підкреслив героїчний характер дум як найяскравішого поетичного вираження народного епосу, назвавши їх "героїчeskими..."². Надруковано десятки праць, присвячених аналізу різних проблем слов'янського героїчного епосу, серед них і українського, де український героїчний епос порівнювався з епосами інших народів, причому наголошувалося як на спільних мотивах, так і на своєрідності кожного з них. Але існує ряд аспектів слов'янської пісенної епіки, де героїка не займає превалюючого місця. На те, що епос не обмежується творами історико-героїчного спрямування було підкреслено в сучасному дослідженні С. Мишанича, який відзначив, що чимало зразків виходить за рамки відображення героїки та відповідного їй художнього втілення. До таких вчені відносять невольницькі плачі, а також родинно-побутові зразки. Те саме стосується жартівливих і сатиричних творів і дум-пародій³.

Ознаки сходження поміж думами і біблійними псалмами аналізує С. Грица у статті "Біблійні елементи в думах"⁴. "Так ставити питання дозволяє наявність біблійно-євангельських текстів у репертуарі українських епічних співців — кобзарів і лірників, — пише дослідниця відзначаючи, що витоки діяльності останніх ідуть з епічної традиції Київської Русі й тривалого історичного спілкування українців з культурами Балкан і передньої Азії"⁵.

Кандидатську дисертацію "Лірницька традиція в контексті української духовної культури захищала в 2002 р. О. Богданова. На українському матеріалі працювала Наталя Кононенко, пишучи монографію "Ukraini-

an minstrels and the Blind Skall Sind. M. E. Sharpf. Anorik, New gork, London, England, 1998. — 360 p. В монографії йдеться про сліпих кобзарів і лірників, які були більш, ніж жебраками. Про поіменування останніх в монографії Кононенко менестрелями ще буде згадано пізніше, а зараз тільки звертаємо увагу на самий факт обраної проблематики, близької до тієї, яка аналізуватиметься в даній розвідці⁶.

Чимало робіт написано про українських лірників, про жебрущих мандрівних співаків Чехії, Болгарії, Польщі, про російських калік перехожих та ін., але роботи, яка б об'єднувала спільні риси та вирізняла б особливості їхнього побуту й репертуару ще не було, доки не з'явилася монографія болгарської фольклористики Каті Михайлової "Странстващият елян певец — просок в фолклорната култура на славяните. — Софія, 2006. — 527 с. — Мандрівний сліпий жебрущий співак у фольклорній культурі слов'ян. В монографії К. Михайлової обрано новий ракурс дослідження проблеми: в центр поставлено образ елітного мандруючого співака-жебрака, репертуар якого складався переважно з епічних пісень релігійно-легендарного плану.

На загальнослов'янській основі досліджувани проблеми як типологія були поставлені й комплексно проаналізовані вперше; на широкому матеріалі переконливо доведено, що основний репертуар жебрущого мандрівного співака-сліпця складали релігійні пісні, аналіз яких опинився на маргінесах слов'янської науки, начебто не заслуговуючи уважного вивчення, — релігійно-легендарна тематика була під негласною, проте постійною забороною можновладців.

Історико-типологічна характеристика мандрівних жебрущих епічних співців розглянута в контексті загальноєвропейського історичного процесу, витоки якого авторка відшукала в античності Балканського півострова, простеживши, як вони виявилися в середньовіччі і ранньому Відродженні Західної та Східної Європи. Такий підхід значно ширший і глибо-

ший від задекларованого в назві роботи, що звичайно, не є недоліком, а скоріше її позитивною рисою.

Особливо важливо відзначити, що в ній виявлено й охарактеризовано загальнослов'янські та специфічні національні риси епічного виконавства.

Типологія мандрівних професійних співаків, за Михайловою, включає чотири типи: 1) носії "високого" світського мистецтва — трубадури, трувери, мінензінгари; 2) носії "низького" світського мистецтва — жонглери, шпільмани, менестрелі, скоморохи — усі тісно пов'язані з народними традиціями, походження яких у фольклорі; 3) носії антиклерикального мистецтва — ті, хто пародіює церковні гімни, меси, молитви, проповіді чи релігійні епічні пісні (до них, на нашу думку, можна було б віднести і попів — розстриг та мандрівних дяків-пивоорізів); 4) співаки-старці, носії переважно "низького" релігійного мистецтва.

Розуміється, що такий поділ має дещо умовний характер і може удосконалюватися, але важливо те, що критерієм розмежування "високого" і "низького" мистецтва взято на художній рівень, не якість та манера співу, а належність до різних соціальних груп виконавців та аудиторії, якій адресовано їхні твори. Ось тут і заховане заперечення назви монографії Н. Кононенко (хоч, не цю роботу мала на увазі К. Михайлова, мабуть не будучи з нею ознайомленою). Річ у тім, що, як справедливо пише болгарська дослідниця, співак типу менестреля у Франції мандрував переважно від двору до двору в середньовіковому місті з метою розважити — часто власною авторською поезією — володарів, лицарів чи князів, і мав від них винагороду, а мандрівний співак-сліпець старцював серед селян, виконуючи народні пісні; отже він зберігав світогляд середовища, до якого сам належав. Звернувшись до проблеми старцювання (Жебрацтва) як соціального явища, К. Грушевська, не відкидаючи ролі церкви як морального вихователя суспільства, підкреслила одначе той факт, що годуються жебраки "дарами не більш культурного і більш гуманного міського населення, а ласкою традиціоналістичного селянства, отождивається про колективістський атавізм первіс-

ної громади, яка керувалася у взаєминах усіх її членів особливими нормами"⁷. Кобзарі та лірники, особи, побут та репертуар яких розглядає серед інших однотипних героїв К. Михайлова, генетично належать до селянства. Аналізуючи фольклорний матеріал, дослідниця фактично приєднується до міркувань К. Грушевської, коли розглядає його на слов'янській основі. Кобзарі та лірники, таким чином належать за класифікацією К. Михайлової до четвертого типу.

В аналізі функціональної семантики творчості й виконавства мандрівників-старців підкреслена сакральність персонажа, що сприймається як людська інкарнація божества. Старець (жебрак) пов'язаний з язичницьким культом мертвих і з уявленнями про них як пращурів. У ряді творів, які стосуються ставлення до жебрака, відтворені язичницькі й пізніші християнські вірування, доречно проілюстровані К. Михайловою давнім українським текстом, з якого видно, як сприймається ідея перевтілення Бога в жебрущу людину:

А в неділю по обіді
Ходив пан Бог по всім світі,
По всім світі жебруючи,
Своїх людей требуючи⁸.

Уявлення про перевтілення Бога в людину містяться в численних релігійно-легендарних піснях та прозових творах слов'ян, зокрема і українців⁹.

Важливою знаковою характеристикою, притаманною жебрущим співакам, яка виділена К. Михайловою, є бідність. Ця бідність завжди фігурує у виконуваних співаками творах, але що до їхнього реального побуту, як правило бідняцького, буває тільки ритуальною, оскільки іноді сліпі співаки обзаводилися сім'ями, мали помешкання і таке-сяке господарство. У виконуваних ними творах бідність завжди, що видно хоча б з того, що в репертуарі кожного обов'язково була пісня про Лазаря, який вважався їхнім покровителем¹⁰.

У пісні про Лазаря, як і в інших творах про винагороду Богом бідної людини, підкреслено, що винагорода прийде якщо не на цьому, то на тому світі. Цю ідею завжди підносить християнство, надаючи категорії бідності — багатству моральної характеристи-

ки, — як у притчі про бідного Лазаря, який потрапив у рай. Він — найпопулярніший герой слов'янських релігійних пісень та псалмів. В українців є фразеологізм “співати Лазаря”, що означає “прибіднюватися”, навіть “прикидатися бідним, нещасним”. “Лазаря” обов'язково співали під час поминальних обрядів, учасниками яких були співаки-старці. Віруючі патріархальні селяни вважали останніх медіаторами між небесним і земним світом; їхні молитви скоріше потрапляли до Бога, адже вони були ближчі до нього. Ця функція названа К. Михайловою *вертикальним зв'язком* між Богом і людиною, здійснюваним у піснях — псалмах невидючих співаків-жебраків.

Дослідниця вказує і на *горизонтальний* напрям зв'язку — між своїм і чужим, між близьким і далеким, знаним і незнайомим, адже до характеристики жєбрущого співака входило обов'язкове означення “мандрівний”. Мандруючи, співак бував на храмових святах, ярмарках, весіллях у різних селах, знайомлячи селян, що рідко виходили поза межі ізольованого сільського середовища, з ширшим світом, отже виконував функцію інформатора, роблячи це в художній формі. Таким чином він ще задовольняв естетичні потреби слухачів.

У заголовку монографії К. Михайлової виділена ще одна ознака мандрівного жєбрущого співака — *сліпота*, що впливає на характеристику його образу. Вдаючись до аналізу першопочатків формування ставлення слухачів до сліпоти співців К. Михайлова наголошує, що сліпі носії фольклорної культури сприймалися в давнину як знак приналежності до чужого світу, до антисвіту, де панували асиметрія і хаос. Через те позначені різними недугами, серед них і сліпотою, виключалися з життя патріархального колективу.

У цих міркуваннях, опертих на численні посилення попередніх дослідників (серед них і на П. Куліша) бачимо також перегук з уже названою працею К. Грушевського¹¹, а саме з ідеєю колективістського атавізму первісної громади. “Се ідея, що між частинами всякої громадської групи існує особливий містичний зв'язок, коли негаразди одного з її членів “неминуче відбиваються на долі цілої громади. При таких поглядах ті, що вийшли з-під загальної норми (звичайно через нещастя) вимагають окремих відносин: їх або нищать, щоб вони своєю бідною не накликали нещастя на громаду, або навпаки: на них дивляться з особливою повагою, як на людей із “знаменом”¹².

Учасники фольклорної експедиції Н. Шумада (керівник) та Л. Вахніна на хуторі “Надія” на Кіровоградщині з онуком І. Карпенка-Карого

Сліпота жебрущих співаків, за К. Михайловою, набула додаткового семантичного трактування: крім того, що вони уявлялися людьми особливими, наближеними до Бога, вони надіялися здібностями вісунів завдяки своєму внутрішньому баченню, що загострювало інтуїцію щодо сприйняття зовнішньої інформації. Крім того, відсутність зору компенсувалася особливим умінням сприймати і відтворювати музику, — кращі сліпі мандрівні жебрущі співаки вирізнялися гарним голосом і віртуозним інструментальним супроводом.

Музичній характеристиці в роботі приділена значна увага, що для українських фольклористів-музикознавців особливо цінно, тому що існують ще не до кінця розв'язані питання, що стосуються побуту й репертуару сліпих мандрівних співаків, а саме кобзарів, бандуристів і лірників. Деякі з цих питань, підняті українськими дослідниками ще в позаминулому столітті не втратили досі своєї актуальності і потребують подальшого вивчення українськими вченими. Тому монографія К. Михайлової корисна і як матеріал для зіставлення і порівняння¹³. Крім того, у ній представлені нові записи псалмів і кантів, здійснені авторкою монографії від сучасних українських лірників у Переяславі, Хмельнику, Боярці та Броварах, серед них є цікаві музичні варіанти.

Детальний семантичний аналіз репертуару і його функціональна характеристика могли б скласти окрему монографію. Тут подається моральна, регулятивна, соціально-інтегруюча та естетична оцінка творчості епічних співців. Залучення нових, сучасних записів дають змогу розглянути зміни в репертуарі, що з'явилися у співаків, які мандрують по слов'янських країнах. Ці зміни великою мірою однотипні, — вони є реакцією виконавців на змінені слухацькі смаки, зокрема йдеться про скорочення текстів, про сенсаційні факти, почуті співаками недавно і оформлені у вигляді сентиментальних пісеньок, що зближує їх із сучасними слов'янськими піснями-хроніками та піснями-романсами.

Перегук із сучасністю, простеження динаміки функціонування, тенденції консервації й дифузних процесів, проникнення новотворів і репертуар і виконавство слов'янських мандрівних співаків сліпців ставлять монографію К. Михайлової в ряд новаторських; вона під оригі-

нальним ракурсом дослідила важливий розділ народної культури, реабілітувавши його і цим збагативши загальнослов'янську фольклорну скарбницю.

¹ Нудьга Г. Народний поетичний епос України. Думки. — К., 1960. — С. 5.

² Там само. — С. 8.

³ Мишанич С. Один з підрозділів українських народних дум. Фольклористичні та літературознавчі праці. — Донецьк, 2003. — Т. 1. — С. 183–256.

⁴ Грица С. Біблійні елементи в думах // НТЕ. — № 5. — 2005. — С. 19–31.

⁵ Там само. — С. 19. Ці ж питання частково розглянуті в монографії С. Грици "Мелос народної епіки" 1979 та статті "Кореспонденція духовних віршів, псалмів і дум усному епічному виконавству", 1999. Про стильові витоки дум, пов'язані з мовно-поетичними традиціями Переднього Сходу і Півдня Слов'янини йдеться також у розвідках С. Грици "Часові і територіальні нашарування у словесно-музичній епіці 1974; "Народний професіоналізм", 1991; "Думи в міжетнічному діалозі", 1995.

⁶ Монографія Н. Кононенко була прорецензована відомим українським дослідником і виконавцем лірницьких творів. Див.: Михайло Хай, канд. мистецтвознавства, доц. кафедри музичної фольклористики НМАУ "Українські менестрелі" (сліпі кобзарі та лірники). Рецензія. — Вісник Львівського університету. Серія філологічна. — Л., 2003. — Вип. 31. — С. 403–414.

⁷ Грушевська К. Про соціологію старцівства. Матеріали Б. Луговського про чернігівських старців.

⁸ Варенцов В. Сборник русских духовных стихов. — С.Пб., 1860. — С. 241.

⁹ Матеріали з рукописної збірки Д. І. Яворницького "Український простолоуд в його творчості" // НТЕ. — 2005. — 75. — С. 7–18.

¹⁰ "Набожність простого народу, що бачить в кожному жебраку Лазаря, улещувала спосіб життя жебрущих, зауважив Кирило Студинський у розвідці "Лірники". — Л., 1894. — С. 5.

¹¹ Грушевська К. Про соціологію старцівства // Первісне громадянство. — № 1–2. — С. 125–131.

¹² Там само. — С. 66.

¹³ Див. наступну сторінку.

Найдавніші з таких праць:

Куліш П. Записки о Южной Руси. — Петербург, 1856. — Т. 1.

Горленко В. Кобзари и лирники // Киевская старина. — 1884. — Январь-декабрь.

Борожковский В. Лирники // Киевская старина. — 1889. — Сент.

Студинский К. Лирники. — Л., 1894.

Гнатюк В. Лирники. Етнографічний збірник. — 1896. — Т. 2.

Малинка М. Кобзари и лирники. — Чернігів, 1903.

Демудький П. Ліра і її мотиви. — К., 1903.

Сперанський М. Южнорусская песня и современные ее носители. — К., 1904.